

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ МІСТО І ПОЧАТОК ПРОЦЕСУ ДЕСАКРАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВИ

Церковна і світська влада періоду зрілого середньовіччя (XI–XIII ст.) мислили державу як невід’ємний елемент християнського Універсуму, в силу чого вона була покликана ще на землі створити «образ граду небесного». Для цього необхідно було сприяти добродесному життю підданих і усувати перешкоди на їх шляху до «небесного блаженства». Однак, в середньовічному місті, внаслідок збігу низки соціокультурних обставин і формування культури Ренесансу, відбувся відхід від традиційного християнського світогляду, що мало дуже серйозні наслідки у поглядах на сутність і завдання держави.

Ключові слова: середньовічне місто, теократія, політія, «добрий пастир», язичництво, Ренесанс, десакаралізація.

Упродовж XI–XIII ст. в Західній Європі, внаслідок злиття еліт церковної і військової ієрархій, утворився нобілітет, в ідеології якого зникло розрізнення августинівського «граду земного» і «граду небесного» [4, с. 44–62]: все населення стало вважатись підданими «граду небесного» (тобто держави, керованої священнослужителями – тими, що у рясах і тими, що у латах). Цей останній схожий з «теократією» Платона [2, с. 133–143]: «сповідники і захисники віри», подібно платонівським філософам, зобов’язані «вести» суспільство «на небеса», тобто забезпечити підданим «град божий». Всередині ж церковна і військова ієрархії, як і раніше, будувались за «органічним» принципом аристотелівської «держави-тіла» (політії) [3, с. 245–253] з домінуванням спільноти над особою і всевладдям звичаю, які видавалось за верховенство закону [1, с. 44–62]. Тим не менше, обидва «гради» продовжували мислитись у нерозривному зв’язку з «Абсолютом», що накладало на діяльність державців серйозні обмеження, зокрема, монополізувати владу над «тілами і душами» населення. Саме ця «духовна автаркія» середньовічної людини стала перешкодою на шляху процесу державної централізації у Західній Європі і самостійно ні церковна, ні феодална ієрархія подолати її не були в змозі. Імпульс до десакаралізації держави вийшов із середньовічного міста: у з’ясуванні причин і передумов цього і полягатиме мета даної роботи.

Крім феодалної сільської організації існувала ще і феодална міська. Як писав Г. фон Белов, в XI ст. у джерелах «раптом з’явилися бурги, бюргери, яким роздаються привілеї» [7, с. 3]. Безперечно, що в історії людства міста відіграли виключно велику роль – наприклад, у цивілізаціях Стародавнього світу міста являли собою своєрідні «кристали», навколо яких з «аграрної речовини» формувалась державна організація. Європейські ж міста виникли в уже сформованій аграрній структурі і за своїм характером були дуже схожі на села: В. Зомбарт взагалі дотримувався думки, що міста «повільно і органічно виростили з сіл... шляхом довготривалого процесу перетворення, що тривав протягом цілих століть» [8, с. 142]. Також А. Піренн зазначав, що спочатку міста були позбавлені «двох основних атрибутів міст середньовіччя і нового часу – середнього класу суспільства і комунальної організації» [5, с. 37].

Устрій міста теж не відзначався оригінальністю, зокрема, Г. Мауер вважав, що організація бургів була просто скопійована з організації сільської марки [9, с. 14, 31]. Дійсно, населення міста, змушене триматись згуртованою общиною з необхідності захисту від зовнішнього світу, всередині було розбите на кілька общин нижчого порядку, які якщо не воювали між собою, то принаймні одну одну побоювались. Г. фон Белов писав, що іноді характер укріплень всередині міста «змушує припустити існування якоїсь іншої мети, крім захисту від зовнішньої небезпеки – а саме недовіря общин міста одна до одної». Так, до XVI ст. Франкфурт-на-Майні був поділений стіною на Старе і Нове місто. У 1335 р. ремісники подали міській раді у письмовій формі своє звичаєве право: «найбільш наполеглива вимога проживаючих в Новому місті садівників полягала в тому, щоб їм по ночам відчиняли брами Старого міста для пропускання священників до помираючих і повивальних бабок до породіль» [7, с. 24–28].

До територіальних поділів додавався професійний: представники кожного роду занять утворювали організацію, заздрісно оберігаючи свою автономію, причому блазні і повії також утворювали свої цехи [7, с. 222]. Виникає та ж сама ситуація, що і поза міськими мурами: «просто люди» мусять захищатися одні від одних і від всього світу, покладаючись на Бога, родичів і особисті зв’язки – тобто в наявності той самий феодалізм, хоча і оточений стінами. Недарма офіційна «тричастинна» суспільна модель не бачила бюргерства окремим станом, розглядаючи його як частину «селянства» [1, с. 70].

Прийнято давати високу оцінку міському праву, зокрема, О. Тьєррі писав про міщан як про «новий клас вільних людей», які утворили власну юридичну систему, засновану на «натуральному

праві» [10, с. 44]. Втім, будь-яке право тоді, хіба що крім канонічного, засноване на «натуральному праві, нав'язаному всім тварям (самою) природою, тобто природним інстинктом», як зазначав англійський юрист XIII ст. Г. Брактон [11, с. 147]. Сучасники похвалялись «свободою» свого міста і доцільністю свого устрою: італійський гуманіст Л. Бруні (1370–1444 рр.) у листі до приятеля писав, що Флоренція влаштована як Афіни, її виборні вожді (пріори) і їх радники діють так справно, що, «звичайно, ніколи не виникає необхідності скликати народні збори» [17, с. 67]. Г. Фон Белов теж вважав інститут шеффенів (виборних міських общин) «майже досконалим» [7, с. 72–73]. Однак, вся ця «демократичність» була тільки зовнішньою. Американський просвітителі Т. Джефферсон (1743–1826 рр.) писав: «Зосередження [влади] в одних і тих самих руках якраз і визначає деспотичне правління. Анітрохи не буде легше, якщо вся ця влада перебуває в руках багатьох, а не когось одного. 173 деспота, безсумнівно, будуть гнобити так само, як і один. Нехай ті, хто сумнівається в цьому, подивляться на Венеціанську республіку» [13, с. 196]. «Виборний деспотизм» – так називає один з «отців» американської демократії устрій міста, «повітря якого робить людину вільною». Це підтверджує і Філіпп де Бомануар (1247–1291 рр.) у своїх «Кутюмах з Бовезі» (1282 р.): «Ми бачимо немало міст, де бідні і середні люди не беруть участі в управлінні, бо все воно у багатих, тому що люди комуни бояться їх або внаслідок їх багатства, або внаслідок їх рідні. Буває, що одні з них, пробувши рік мером, присяжним або скарбником, наступного року роблять такими своїх братів, племінників або інших близьких родичів, так що протягом десяти або дванадцяти років у багатих все управління в добрих містах. Коли ж люди комуни хочуть від них звіту, вони прикриваються вказівкою, що начебто вони звітувались одні перед другими...» [14, с. 375]. Таким чином, устрій міста також був цілковито феодалним і нічого такого революційного у собі не мав. Новаторським же робило його поєднання з іншими соціально-політичними факторами і особливо – з феодалною ієрархією, точніше – з королівською владою.

Думка О. Тьєррі про те, що королівська влада знайшла в «муніципально організованих містах те, що громадянин дає державі... – дійсне підданство, правильні податки, міліцію, здатність до дисципліни» [10, с. 43] відображає кінцевий результат дуже тривалого процесу становлення централізованої держави, який був пов'язаний із змінами у середньовічній теократичній державі. Початок, очевидно, слід вбачати в особливостях становища європейських міст. Якщо стародавні держави переважно мали полісний устрій, де місто домінувало над хорою (сільською округою) і повинно постійно поширювати її шляхом завоювань все нових і нових територій [2, с. 135], то у Європі міста виникали у «товщі» феодалної ієрархії з чітко визначеною функцією «економічного додатку». Іншими словами, кожному територіальному правителю було вигідно мати у себе місто як джерело постійних доходів: як встановив Г. фон Белов, у XII–XIII ст. тільки у північно-східній Німеччині засновано 350 міст силою установчого акту [7, с. 6]. Отже, по-перше, з самого початку європейські міста не мали самостійної політичної ролі, а славнозвісні хартії і права – не що інше, як договір (у формі привілею) між територіальним господарем і міщанською спільнотою з метою надання відносинам між ними статусу звичаю (інша справа, що цей договір треба було завойовувати, так як в епоху Середньовіччя право виникало там, де сили протидіючих сторін були рівні). По-друге, міста у Європі не володіли можливостями розширення своїх меж (як, скажімо, Стародавній Рим або Карфаген): будь-які територіальні зміни перебували під контролем правителя, тому всі інтереси бюргерства могли зосереджуватись тільки на економічній діяльності. М. Вебер відзначив, що середньовічний бюргер з самого початку був «*homo oeconomicus*» більше, ніж громадянин античного полісу хотів або міг бути [15, с. 369]. Однак, бюргер не був «*homo oeconomicus*» в сучасному розумінні слова – економіка середньовічного міста, як і села, була «традиційною», тобто орієнтованою на «принцип достатності», тобто вироблення такої кількості благ, якої достатньо людині для життя згідно свого суспільного становища, точніше – свого стану. За окресленням В. Зомбарта, у центрі економічної діяльності докапіталістичної людини перебуває «ідея прохарчування»: «Виробляти треба стільки благ, скільки людина споживає; вона повинна отримати стільки, скільки віддала» [8, с. 43]. З цього випливає, що економічна діяльність міста цілком вкладалась у рамки середньовічного життя і кожен ремісник або купець заробляли рівно стільки, скільки потрібно було для забезпечення життя «згідно стану», і навіть «вигідне географічне розташування» аж ніяк не могло підштовхнути їх до «гонитви за баришем», а тим більше до «жорстокої експлуатації» кого-небудь. Вигідність розташування міста на перехресті торгових шляхів, у зручних гаванях або у гирлах річок реалізовувалось у вигляді збагачення тільки тоді, коли комусь це було потрібно з інших причин – та і виникнення міст у зручних місцях теж було далеко не спонтанним.

Справа полягає у тому, що населення міста поділялось на бюргерів і «небюргерів», до складу яких входили королі, князі, дворяни, клірики, «заморські» купці, студенти тощо. «Небюргери» живуть у місті за рахунок доходів, одержаних з-поза міста, тобто, за В. Зомбартом, є «істинними засновниками міста», а міщани тільки обслуговують їх, тобто є лише «наповнювачами міста» [8,

с. 138–139]. Врешті-решт, місто тільки тоді і стає містом, коли починає жити за рахунок доходів, одержуваних з-поза своєї території. У якийсь історичний час місто раптом стає привабливим для переселення до нього навколишніх мешканців. Причини можуть бути різними: загроза військового нападу, надлишок сільського населення, прагнення звільнитись від небажаного сеньйора і т.д. Але це була тільки кількісна зміна (зростала лише чисельність «наповнювачів міста»), якісна ж наступала тоді, коли до міста з'їжджались магнати і дворяни, бо тільки з цього моменту воно починало швидко багатіти. В. Зомбарт називає такі причини осідання дворянства в містах: 1) вплив античної культури і збереження урбаністичних традицій Римської імперії (Італія, рейнські землі); 2) своєрідність спадкоємного права – якщо спадкували тільки старші сини, молодші були змушені шукати долі в місті (Англія); 3) примусове утримання знаті у містах (Італійські держави, Фландрія) [8, с. 138–139].

Найраніше урбанізаційний процес розпочався в Італії. Безсумнівно, що роль посередника у транзитній торгівлі між Заходом і Сходом зіграла тут дуже важливу роль. Але можна і «обернути» це твердження: чи ж не стали італійські міста посередниками у торгівлі між Заходом і Сходом, тому що були містами? На користь цього останнього промовляє такий аргумент: західна церква з центром в Італії не те що вціліла, а стала упродовж постантичної епохи наддержавною організацією. Це означає, що в Італії Античність ніколи не переривалась повною варваризацією, а значить, і його головна ознака – міська культура – ніколи не зникла. Інша справа, що аграрний характер постантичного і феодального суспільства відсунули місто у тінь, зробили його «непомітним» для джерел. Тому тільки у XII ст. з'єднання феодальної ієрархії з постантичним містом, по-суті, і породило такий феномен як «середньовічне місто». Г. фон Белов писав, що «римські міста фактично, у господарському сенсі, (у правовому – вони були не більш, ніж прості сільські общини) – завжди залишались містами – у господарському сенсі можна сказати, що на римській основі зводилась німецька надбудова» [7, с. 4]. Зрозуміло, що якраз в економічному відношенні середньовічні міста з античними нічого спільного не мали – крім, хіба що церков і руїн, що служили матеріалом для будівництва укріплень. Однак, звертає також на себе увагу один, ледь чи не художній образ: німецькі міста зростали на римському фундаменті, тобто відтворювали структуру античного міста. Як показав К. Леві-Строс, між структурою індіанських поселень і соціокультурним життям їх мешканців існував дуже тісний зв'язок – він настільки тісний, що в певному сенсі можна ідентифікувати структуру поселення і структуру ментальності: «Розміщення хат навколо чоловічого дому мало таке важливе значення для релігійного життя і культу, що місіонери... зрозуміли – найдійовішим способом навернення бороро є переконати їх перейти до іншого типу поселення, з житлами, розміщеними у паралельних рядах. Дезорієнтовані щодо сторін світу, позбавлені плану, що обґрунтовує їх знання, тубільці швидко втрачають вірність традиції, так, наче їх соціально-релігійна система була занадто складною для того, щоб обійтися без схеми, унаочненої у плані поселення...» [23, с. 232–233].

Чому б тоді не припустити, що і в середньовіччі відбувалось щось подібне? Якщо це так, то в італійських містах, де збереглись не тільки фундаменти, але і стіни, цей зв'язок був найбільш безпосереднім. Наприклад, Франческо Петрарка (1304–1374 рр.) у листі, написаному між 1337 і 1341 рр., дає приклад суміщення двох планів Риму – середньовічного і античного, причому картини з життя цього другого навіюються не тільки історією, але і руїнами: «Ми блукали разом великим містом, що через свої значні розміри здається порожнім, однак вміщає величезне населення; не тільки містом блукали, а і околицями. І на кожному кроці зустрічалось щось, що змушувало говорити і захоплюватись: тут палац Евандра, тут храм Карменти, тут печера Вулканова сина, тут вовчиця, виховала близнюків, і Ромулова смоківниця-годувальниця, тут кончина Рема; тут церковні ігри і викрадення сабінянок, тут Козяче болото і зникнення Ромула, тут бесіда Нуми з Егерією, тут місце січі трьох братів-близнюків. Тут переможений блискавкою переможець ворогів і організатор армії Тулл Гостілій, тут жив цар-будівничий Анк Марцій, тут творець станів Тарквіній Пріск; тут полум'я зійшло на голову Сервія, тут сидячи на візку проїхала люта Туллія і своїм злочином знеславила вулицю. А це Священна дорога; це Есквілійський пагорб, тут Вимінал, там Квірінал; тут Целіїв пагорб, тут Марсове поле і скошений рукою Тарквінія Гордого мак. Тут нещасна Лукреція, що падає на меч і смертю уникає перелюбства, і месник за зневажену цнотливість Брут; там грізний Порсена, і етруське військо, і жорстокий зі своєю провиненою десницею Муцій, і син тирана, що змагається зі свободою, і прямуючий до пекла за відкинутим від міста ворогом консул; тут надламаний плечем героя пальовий міст, і пливучий Горацій, і Тібр, що повертає Клелію. Тут стояв даремно запідозрений дім Публіколі; тут йшов за плугом Цинциннат, коли удостоївся стати з орача диктатором; тут був запрошений наконсульство Серран. Це Янікул, це Авентін, там Священний пагорб, на який видалявся скривджений патриціями плебс; тут відбувся сластолюбний суд Аппія, тут Віргінія була врятована від приниження мечем батька, тут децемвір знайшов кінець, гідний його хтивості. Звідси Коріолан, що, можливо, переміг би силою зброї, але відступив,

переможецьм благочестям своїх прибічників; цю скелю захищав Манлій, і звідси він падав; тут Камілл прогнав раптовим нападом галлів, що задивились на золото, і навчив зневірених громадян повернути собі втрачену батьківщину зброєю, а не грішми. Звідси з усім озброєнням кинувся в прірву Курцій; тут знайдена під землею людська голова і непорушний межовий стовп послужили пророцтвом великої і стійкої влади. Тут лукава діва, обманута власним лукавством, роздушена зброєю; тут Тарпейська скеля і всесвітній перепис Римського народу; тут страж зброї Янус; тут храм Юпітера Зупиняючого, тут – Даруючого здобич, тут – Юпітера Капітолійського, місце всіх тріумфів; сюди пригнали Персея, звідси прогнали Ганнібала, звідси сигнали Югурту, як дехто думає, а інші вбили його у в'язниці» [24, с. 247–248].

Можливо, що саме цей неперервний зв'язок з античною цивілізацією визначив (А. Піренн, наприклад, зазначає, що «продовження середземноморської торгівлі» після загибелі Римської імперії «зберегло життя містам» [5, с. 19]) роль Італії у XII–XV ст. як найпередовішої країни, «авангарду» середньовічної цивілізації. «Авангард» цей, правда, не заперечував «середньовічності», а скоріше, саме в Італії вона набрала чистих форм, виділилась, так би мовити, з традиційності феодального суспільства оманливо яскравим квітом, який так і хочеться бачити зародком «нового суспільного ладу» або ж символом неймовірних можливостей, які «просто» не вдалось реалізувати.

Разом з тим, наведений фрагмент з листа Ф. Петрарки свідчить про одну дивовижну особливість світосприйняття гуманіста: він не бачить сучасного йому Риму, а живе в уявному, «прекрасному», з його точки зору, далекому минулому. Вслід за Ф. Петраркою гуманісти з презирством ставились до свого часу, притаманних йому відносин, серед них, до релігії і моралі. «Нерозумна і упереджена байдужість до теперішнього, – писав А. Дж. Тойнбі, – часто витікає з підвищеної захопленості минулим. Це захоплення суть гріх ідолопоклонства.., яке можна визначити як інтелектуальне і морально ущербне і сліпе обожнення частини замість цілості, тварі замість Творця і часу замість вічності. Це – одне із заблуджень людського духа, яке має наслідком перетворення «високих божественних трудів» у «мерзотність запустіння»... У практичному житті ця моральна аберация може набути форми загального поклоніння особі або суспільству. Іноді предметом нестримного поклоніння стає певний інститут або технічний засіб, що у свій час зробив добру службу суспільному розвитку» [6, с. 320–321]. Таким чином, характерне для гуманістів «захоплення минулим» (для Л. Бруні устрій Флоренції вартий уваги лише тому, що нагадує, з його точки зору, стародавній афінський), за повної байдужості до теперішнього або навіть його негачії, кличе за собою «гріх ідолопоклонства», «сліпе обожнення» чого завгодно, тільки не Творця, – тобто, відхід від християнського світорозуміння.

Я. Буркхардт писав про італійський Ренесанс: «У цій новій течії значну роль відіграє те, що дворянство і прості міщани, починаючи... з XII ст. мешкали у містах бік-о-бік, зазнаючи однакової долі, віддаючись одним і тим самим розвагам і, таким чином, тут був відсутній погляд на світ і людей з висоти замків, побудованих на узвишшях» [16, с. 82]. Очевидно, що взаємовплив станів зіграв свою роль у становленні своєрідної культури, але в цій думці Я. Буркхардта є дуже важлива деталь: відсутність у дворян погляду на світ і людей, властивого дворянству: дворянин, що покинув рідні місця, ніби залишав дворянський (тобто – традиційний) світогляд там, де були його корені. Взагалі, всяке переселення може сприяти оновленню або зміні старих, утертих, перейнятих від предків світоглядних стереотипів, адже людині необхідно пристосуватись до нового світу, в якому вона опиняється, а це, в свою чергу, примушує шукати взірців, підштовхує до навчання. Тут і стає зрозумілим значення античної спадщини: самі фундаменти, стіни і окремі мистецькі твори або їх фрагменти наштовхували на думку про велич Античності і ницість середньовічної сучасності, про те, що «Золотий вік» людства вже минув, тому необхідно наслідувати його, вивчати і переймати. Свою роль також зіграла близькість Італії до Візантії і мусульманського світу, звідти Західна Європа одержала ретельно прокоментовані твори Аристотеля, що значно полегшило, але і відповідно спрямувало рецепцію цього компендіуму Античності. Для європейської культури, писав В. Віндельбанд, «найважливішим і різким поворотом було засвоєння Аристотеля, яке відбулось близько 1200 року» [17, с. 343]. З цього часу і розпочинається компонування церковного вчення «у величному стилі». Однак, засвоєння античної спадщини мало ще і інший бік: проникнення і утвердження нехристиянських ідей і поглядів, які це церковне вчення руйнували.

Один з основних творців «величного стилю», Фома Аквінський, у своєму вченні про державу недвозначно віддавав перевагу монархічному правлінню [1, с. 73]. Очевидно, свою роль тут відіграла не тільки «тенденція часу», але і те, що сам вчений був підданим імператора Священної Римської імперії Фрідріха II Штауфена (1220–1250 рр.), який також був правителем Нижньої Італії і Сицилії, тобто держави, заснованої норманами. Скандинави, що потрясли Європою у IX–X ст., як виявилось, не тільки грабували і нищили, але і заснували кілька взірцево організованих феодальних держав, що дало привід Ш. Пті-Дютаї назвати їх «політично геніальним народом» [18,

с. 45–46]. Я. Буркхардт так писав про Неаполь: «Ленна система, що існувала тут з часів норманнів, служачи основою могутності баронів, надавала особливого колориту цій державі, тому що у всій решті Італії, за виключенням півдня Папської області... лише одна поземельна власність мала право спадкування, а з ним і державне значення» [19, с. 30]. Отже, теорія держави Фоми Аквінського була, в певному сенсі, переосмисленням античного полісного вчення у типово феодальних умовах, а тому мала конструктивний характер. Вся ж решта Італії, ці славнозвісні міста, в яких була створена висока культура, перебували в іншому становищі, а тому сам характер соціально-політичних відносин був у них не схожий з неаполітанським, в силу чого концепція «ангелічного доктора» їм не підходила.

Слід зауважити, що поєднання дворянства і бюргерства в італійських містах було надзвичайно сприятливим для розвитку культури (переважно її філософсько-художньої сфери), але для державності у цілому воно відіграло скоріше негативну роль. Якщо ленна система все ж конститує певні відносини, правила, які є основою для певним чином впорядкованої суспільної організації, то у випадку італійських міст цього не було: вони перебували на стадії формування своїх держав – стадії бурхливої і неоднозначної, коли переплітались найрізноманітніші життєві уклади. Якщо ленна система – це зрілий маєтковий устрій, впорядкований і стабільний, з виразними ознаками формалізації міжособистісних відносин, то в містах Італії все перебуває у стані складення і руйнування, соціального бродіння, не обмеженого законами і звичаями. Саме тут викристалізувались риси політичного і соціального життя, головною особливістю яких було сміливе відкидання будь-яких моральних (тобто несилкових) аргументів і норм: італійські владарі майже завжди покладались на пряме насильство, лише іноді «обґрунтовуючи» його цинічною риторикою. Очевидно, що саме такі «державотворчі традиції» послужили матеріалом для концепції Макіавеллі.

Загальнови́знано, що Італія в епоху Середньовіччя була найпередовішою країною, однак, необхідно додати, що вона передувала не тільки у культурі, але і у варварстві. Я. Буркхардт писав, що намісник Фрідріха II Штауфена у Верхній Італії Еццеліно III да Романо (1194–1259 рр.) у своїх зlodіяннях перевершив навіть Чезаре Борджіа (1475–1507 рр.), що до нього «всі завоювання, всі загарбання Середніх віків були засновані на дійсному, або за таке видаваному, праві спадкування... Тут же вперше засобом досягнення престолу послужили масові вбивства і інші жахи, тобто вперше застосовувалось правило: мета виправдовує засоби» [19, с. 4]. У зв'язку з цим необхідно з'ясувати таку важливу сторону Ренесансу як «титанізм».

Поняття «ренесансного титанізму» бере свій початок у відомій характеристиці соціальної основи культури Ренесансу, даної Ф. Енгельсом: «Це був найвеличніший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством, епоха, яка потребувала титанів і яка породила титанів за силою думки, пристрасті і характеру, за різнобічністю і ученістю. Люди, що заснували сучасне панування буржуазії, були чим завгодно, але тільки не людьми буржуазно-обмеженими. Навпаки, вони були більше або менше овіяні характерним для того часу духом сміливих шукачів пригод. Тоді не було майже жодної визначної людини, що не здійснила б далеких мандрівок, не розмовляла б чотирма або п'ятьма мовами, не сяjala б у декількох областях творчості... Герої того часу не стали ще рабами поділу праці, вплив якого – обмежуючий і породжуючий однобічність – ми так часто бачимо у їх наступників. Але що особливо характерне для них, так це те, що вони майже всі живуть в самій гущавині інтересів свого часу, беруть жваву участь у практичній боротьбі, стають на бік тієї або іншої партії і борються хто словом і пером, хто мечем, а хто і тим і другим разом. Звідси та повнота і сила характеру, які роблять їх цільними людьми» [25, с. 140]. О. Лосєв звернув увагу на той факт, що подібна «необмеженість», «сила» і «відсутність рамок» дає сприятливий ґрунт не тільки для величних звершень духу, але і для небаченого розквіту злочинності, жорстокості, безпринципності і т.д., оскільки «особистість-титан існує не одна, їх дуже багато, і всі вони хочуть свого абсолютного самоутвердження, тобто всі вони хочуть підпорядкувати інших людей самим собі, над ними безмежно владарювати і навіть їх знищити» [25, с. 61]. Таким чином аморалізм і аномія є «зворотнім боком титанізму».

Немає сумніву, що діячів, подібних Еццеліно III да Романо або Чезаре Борджіа в Італії вистачало, навіть складається враження, що «зворотній бік титанізму» насправді був лицевим, що всі ці жахи і були справжньою суттю епохи, а не її культурні досягнення, і що чинили їх не індивідуалісти з високим усвідомленням власних необмежених сил, які не вкладались у вузькі рамки середньовічної моралі, а примітивні злочинці або, скоріше, вожді племені, яке щойно вдерлося до ворожого міста і не знає обмежень у своїх «титанічних діяннях». Аналогію з родоплемінним устроєм насуває ще одна особливість «титанів» – вони намагались не зачепити звичаїв, відчуваючи, що саме тут їх «необмеженим» силам покладена межа. «Головна таємниця збереження влади для деспота того часу, – відмічав Я. Буркхардт, – полягала у тому, щоб залишати податки у тому вигляді, який він застав або запровадив сам на початку свого правління»

19, с. 5–6]. Або ось як повчав правителя Падуї великий поет Ф. Петрарка: «Зброю охоронців і найманців ти можеш звертати на ворогів, стосовно ж громадян ти повинен бути озброєний однією лише до них зичливістю. Звичайно, я маю на увазі тих громадян, котрі люблять постійність, тому що ті, хто завжди прагне змін, суть підбурювачі і вороги батьківщини» [19, с. 7]. Таким чином, соціальною опорою тиранії служить народ, і тирані, за словами Я. Буркхардта, повинні були «уникати даремного дратування народу. Вони мали право чинити зло лише тією мірою, якою це було необхідно для їх цілей, по можливості не заважаючи простонародним, примітивним інтересам» [19, с. 13]. Вся різниця між племінним вождем і італійським тираном полягала у відсутності в останнього сакрального ореолу – але це вже є наслідком певних особливостей культури Ренесансу, про що трохи згодом.

Друга характерна риса правителів-індивідуалістів – їх міцний зв'язок з власним родом, а отже, і підпорядкованість клановим інтересам. «Частіше за все, – писав Я. Буркхардт, – відбувалось так: у небезпечні хвилини який-небудь рішучий родич, дядько або двоюрідний брат, усував від престолу неповнолітнього або неповноцінного законного спадкоємця, нерідко прагнучи добра для всієї династії». Бувало, заради порятунку династії «родичі володаря жертвують ним в ім'я відкрито зневаженої моральності» [19, с. 8]. Така всесильність клану, коли він навіть бере на себе функції правосуддя – загальна риса всіх «неформальних» спільнот, що теж є показником неусталеності і нестабільності державного устрою. Так що навряд чи можна говорити про зародження у надрах суспільно-політичного устрою італійських середньовічних міст якогось нового укладу – навпаки, для них характерний всесильний традиціоналізм, навіть ще виразніший, ніж у решті Європи.

В Італії ж вперше з'являється і професійне наймане військо, кероване кондотьєрами – командирами (капітанами) військових загонів (компаній), що перебували на службі в окремих містах, правителів або римських пап. Вважається, що професійне наймане військо стало прообразом регулярних армій Нового часу. Однак, і тут простежується не стільки новаторство, скільки традиціоналізм. Наприклад, батько знаменитого кондотьєра Франческо Сфорца (1401–1466 рр.) – Джакопо Сфорца, писав Я. Буркхардт, «поступово піднімаючись по службі, прикликав до себе своїх родичів і завдяки ним скористався тими перевагами і засобами, які численна сім'я може дати правителю. Його родичі підтримували порядок у війську, в той час, як він хворий лежав у Неаполі». Між Джакопо Сфорца і його військом встановились відносини, схожі з патріархальними – він навіть «знав і пам'ятав протягом багатьох років імена всіх своїх воїнів, коней і взагалі був чудово обізнаний з усіма... дрібницями воїнського життя» [19, с. 20–21]. Звідси Я. Буркхардт робить висновок, що війська кондотьєрів – це «перші відомі в історії, в яких душею діла служить повне довір'я до особи начальника». Тут слід зауважити, що в часи самого Я. Буркхардта (XIX ст.) панувала система регулярної армії з її загальним призовом, муштрою, безликістю і ідеологічним тиском, тому не дивно, що патріархальні (тобто особисті) відносини у військах кондотьєрів здавались дослідникові чимось цілковито унікальним. Однак, у традиційних (тобто доіндустріальних) суспільствах подібний тип відносин (не тільки у війську) – звичайне явище, це навіть було необхідно: щоб між воїнами і вождем панувало цілковите довір'я, тому що крім нього між ними нічого не могло бути – ні закону про військовий обов'язок, ні примусу, ні патріотичного запалу. Отже, можна ствердити, що армія кондотьєрів – це не що інше, як військова дружина, яку будь-який правитель міг найняти для боротьби з подібним собі, так само як Римська імперія, як відзначив Н. Д. Фюстель де Куланж, наймала одних германців для боротьби з іншими [20, с. 712, 715–716].

Між кондотьєрами і правителями, зрозуміло, панувало недовір'я, іноді до такого ступеня, що кондотьєри, одержавши замовлення, часто повинні були воювати, залишивши у замовника своїх дітей і жінок в якості заручників. Іноді, щоб заручитись вірністю воїнів, доводилось вдаватись до «позавоєнних» засобів. Я. Буркхардт наводить такий приклад: у 1409 р. помираючий кондотьєр Фачіно Кане примусив своїх воїнів поклястись у вірності законному спадкоємцю – Павії Філіпо-Марії, і щоб скріпити цю клятву, запропонував йому в жінки свою майбутню вдову – славнозвісну Беатріче ді Тенда. Так і сталося: після того, як Фачіно відійшов на той світ, спадкоємець трону уклав шлюб зі спадкоємицею найманців, зосередивши, таким чином, у своїх руках політичну і військову владу шляхом матримоніальної угоди [19, с. 12]. Відбувалось і протилежне: вожді кондотьєрів, маючи силу, самі прагнули стати правителями, з приводу чого сучасник сказав: «У нашій непостійній Італії, де ніщо не є тривалим, де встановлене панування не може бути міцним, раби мають можливість легко стати правителями» [19, с. 21–22].

Досить красномовними були і есхатологічні уявлення цього суспільства. Взагалі, як показав А. Гуревич, загробний світ був постійно присутнім у житті середньовічної людини, так що становив для неї певного роду реальність [21, с. 110, 129, 130]. Італія не була винятком і в текстах епохи цей зв'язок виступає безпосереднім чином, причому навряд чи його можна назвати християнським. Так, мешканці Сієни, врятовані від ворога завдяки мужності свого полководця, довго радились, як йому віддячити і ніяк не могли дійти згоди, бо всяка нагорода здавалась занадто нікчемною для

такого благодійника, аж поки один громадянин сказав: «Давайте убіємо його і будемо молитись йому, як святому нашого міста», що і було з радістю зроблено [19, с. 19]. Втім, подібне «поганство» було характерне не тільки для Італії, зокрема, Й. Хейзінга відзначає, що у XV ст., «в ті роки, якими ми звичайно завершуємо Середньовіччя, радісно поглядаючи на розквіт Гуманізму», систематично розповсюджується «божевілля відьмацтва», «цього моторошного відгалуження середньовічної думки», причому «жодний Гуманізм, жодна Реформація не противляться цьому безумству» [22, с. 268]. Все це, слід думати, було одним з наочних проявів руйнування теологічної картини світу.

В часи такої невизначеності особа правителя, загалом важлива в усі епохи, набуває особливого значення: саме від його особистих якостей і уміння добирати собі оточення залежав не тільки успіх його починань, але і збереження власного життя. Крім сім'ї, навколо правителя збирались ще і вірні люди, серед яких не бракувало і освічених гуманістів. Між ними панувала взаємність послуг: як писав сучасник, господар обдаровує «відомих вчених... своїм покровительством і знайомством; вони ж за це, в свою чергу, повинні були турбуватись про славу господаря після його смерті» [19, с. 7]. Крім того, гуманісти, хоч і не мали дворянських титулів, все ж відчували себе зобов'язаними давати поради покровителю, часто у письмовій формі. Спочатку це були просто напучування, наприклад, щоб правитель Мілану Вісconti Бернабо (1354–1385 рр.) за своїм улюбленим заняттям – полюванням на веррів – не занедбував державних справ [19, с. 10]. Або, як радив італійський поет, філософ-гуманіст Джованні Понтано (1426–1503 рр.) герцогу калабрійському Альфонсу, щоб той був щедрим і в жодному разі не виказував скупості [17, с. 291]. З часом ці настанови набували розмаху, перетворюючись на справжні трактати з детально розробленою тактикою і стратегією державного управління. На вершині розвитку цього жанру – «Государ» Ніколо Макіавеллі, написаний для правителя Флоренції Лоренцо деї Медічі.

Говорячи про становлення абсолютистської держави Нового часу, В. Зомбарт, маючи на увазі перш за все досвід Італії, визначає такі етапи цього процесу: «Спершу сильні індивідууми перетворювались на тиранів, а потім поступово наче переростали самих себе і починали втілювати своєю особою ідею держави. Державне благо виявляється тотожним благу правителя, з необмеженого повновладдя якого виникає ідея верховної влади» [8, с. 330]. У «джунглях» італійських міст, вільних від всяких обмежень «органічної» і «теократичної» ієрархії, процес становлення абсолютистської держави розпочався найраніше і «Державець» Макіавеллі – чи не найважливіший теоретичний підсумок цього процесу [35]. В цій роботі видатний політичний мислитель вперше відмовляється від «метафізичного» або «органічного» обґрунтування основ держави і концепції правителя – «доброго пастиря». Однак, щоб зрозуміти такі кардинальні зміни, необхідно з'ясувати сутність ідей, якими було перейняте італійське суспільство XIII–XVI ст., які, по суті, склали основу феномену Ренесансу.

Таким чином, феномен середньовічного міста виростав із синтезу бюргерського і дворянського соціокультурних елементів, вимушених до тісного спілкування вкрай обмеженим життєвим простором. Втративши зв'язок із селом і замком, бюргер і феодал також позбулися ідейного контролю з боку церкви, що відкрило перед ними можливості пошуків альтернативних культурних взірців. Генезис, структура і пам'ятки архітектури міст на територіях колишньої Західної Римської імперії природно штовхав мислителів і творців убік Античності, засвоєння культурних набуток якої породило феномен ренесансного гуманізму. Характерний для цього останнього вихід за рамки ортодоксального християнського світобачення, зокрема у сфері моралі, покликав до життя «титанізм» – надзвичайно плідну для різного роду діяльності впевненість ренесансних діячів у відсутності будь-яких обмежень і правил, завдяки якій і з'явилися зразкові тексти культури. Разом з тим, в державному житті «титанізм», проявившись, серед іншого, в утвердженні принципів аморалізму і вседозволеності, дав початок процесу «десакралізації» держави в обох її іпостасях – «теократії» і «політії».

Список використаних джерел

1. Шама О. Деякі аспекти становлення і розвитку середньовічної феодалної державності // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Вип. 20. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 44–62.
2. Шама О. «Ідеальна» держава Платона як «виховний заклад» для підготовки до «небесного блаженства» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 4. С. 133–143.
3. Шама О. «Органічна держава» Арістотеля як кінцева мета розвитку античного суспільства // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Вип. 17. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 245–253.
4. Шама О. Погляди на державу в епоху Пізньої Античності: від негачії Плогіна до «двох градусів» Августина // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Вип. 19. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 55–70.
5. Пиренн А. Средневековые города и возрождение торговли / Пер. с

англ. и предисл. С. И. Архангельского. Горький: Изд. Горьковского пед. ин-та, 1941. 125 с. 6. Тойнби А. Дж. Постигание истории / пер. с англ. Е. Д. Жаркова / Вступ. ст. В. И. Уколова; Науч. ком. Д. Э. Харитонович; Ред.-сост. Н. И. Кольшклина. М.: Айрис-пресс, 2010. 640 с. (Б-ка ист. и культ.). 7. Белов Г. фон. Городской строй и городская жизнь средневековой Германии / С прил. ст. того же авт.: О теориях хозяйственного развития народов вообще и о городском хозяйстве немецкого средневековья в особенности. Критика вотчинной теории. Историческое место работы на заказ / Пер. с нем. Д. Петрушевской / Под ред., с предисл. и с вступ. ст. Д. Петрушевского [«Возникновение городского строя средних веков»]. М.: М. и С. Сабашниковы, 1912. 68+224 с. 8. Зомбарт В. Современный капитализм. Т. 1. Введение. Докапиталистическое хозяйство. Исторические основы современного капитализма / Пер. с нем. Ст. Вольский; Предисл. М. Зоркий. М.-Л.: Гос. изд-во, 1931. 509 с. 9. Маурер Г. Л. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти / Пер. с нем. В. Ф. Корша. М.: К. Т. Солдатенков, 1880. 358 с. 10. Тьерри О. Исчезновение античного рабства (Смешение рас) / пер. с фр. СПб.: [б.и.], 1912. 505 с. 11. Брактон Г. Трактат «О законах и обычаях Англии» («De legibus et consuetudinibus Angliae») / Пер. Е. В. Гутновой // Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия / Под ред. В.И. Корецкого. М.: Изд-во юри-дич. л-ры, 1961. 950 с. // Восточная литература. Средневековые исторические источники Востока и Запада. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/Bracton/De_legibus/text.phtml?id=4793_ (дата звернення: 01.02.2018). 12. Бруни Л. А. О Флорентийском государстве / Пер. И. Я. Эльфонд // Сочинения итальянских гуманистов эпохи Возрождения (XV век) / Сост., общ. ред., вступ. ст. и коммент. Л. М. Брагиной. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. С. 67–71. 13. Джефферсон Т. Заметки о штате Виргиния // Джефферсон Т. Автобиография. Заметки о штате Виргиния / Пер. В. М. Большакова с участ. В. Н. Плешкова; Сост. и общ. ред. А. А. Фурсенко; Коммент. и указ. В. Н. Плешкова. Ленинград: «Наука», Ленингр. Отд-е, 1990. С. 99–254. 14. Хрестоматия по истории средних веков: Пособие для преподавателей сред. школы в 3-х тт. / Под ред. Н.П. Грацианского и С. Д. Сказкина; Вступ. ст. М. А. Зиновьева. 2-е изд. М.: Гос. учеб.-пед. из-во Мин. просв. РСФСР (Учпедгиз), 1949–1950. Т.1. М., 1949. 404 с. 15. Вебер М. Аграрная история Древнего мира / Пер. с нем. Е. С. Петрушевского / Под ред. Д. М. Петрушевского. М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1923. 436 с. 16. Буркгардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. С. Бриллианта с 8-го нем. изд., перераб. Л. Гейгером. СПб.: Типо-лит. «Герольд» (М.В. Пирожков), 1906. Т.2. XIV, 404 с. 17. Виндельбанд В. История древней философии с приложением Истории философии средних веков и эпохи Возрождения / Под ред. проф. А.И. Введенского, пер. [с нем.] слушательниц С.-Петербур. высших женских курсов. 3-е изд. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1902. XVI+404 с., с карт. 18. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII вв. / Пер. с франц., сост. синхрон. табл. и имен. указ. С.П. Моравский. М.: Гос. соц.-эконом. изд., 1938. 411 с. 19. Буркхардт Я. Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. со 2-го нем. изд. СПб.: Тип. М-ва путей сообщ. (А. Бенке), 1876. II с. + 463 с. 20. Фюстель де Куланж Н.Д. История общественного строя древней Франции. Т.2. Германское вторжение и конец империи: пер. с фр.; Пер. под ред., вступ. сл. И.М. Гревс; Пер. К. Жюллиан. СПб.: Типогр. Альштулера, 1904. 717+XVIII с. (Научно-историческая библиотека). 21. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII века). М.: «Искусство», 1989. 366 с. 22. Хейзинга Й. Осень Средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах / Пер. Д.В. Сильвестрова; Ст. А.В. Михайлова; Коммент. Д.Э. Харитоновича; Отв. ред. С.С. Аверинцев. М.: Изд-во «Наука», 1988. 539 с. (Серия «Памятники исторической мысли»). 23. Lévi-Strauss C. Smutek tropików / Przeł. A. Steinsberg. Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1960. 456 s. 24. Петрарка Ф. Книга писем о делах повседневных / Пер. В. Библихина // Петрарка Ф. Лирика. Автобиографическая проза / Пер. с итал. и лат.; Сост. и предисл. Н. Томашевского; Примеч. Н. Томашевского и Б. Библихина. М.: Изд-во «Правда», 1989. С. 220–303. 25. История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение: Учеб. для филол. спец. вузов / М.П. Алексеев, В. М. Жирмунский, С. С. Мокульский, А. А. Смирнов; Предисл. Н. А. Жирмунский и З. И. Плавскина. 4-е изд., испр. и доп. М.: Изд-во «Высшая школа», 1987. 415 с. 26. Грацианский Н. П. Из социально-экономической истории западноевропейского средневековья. Сб. статей / Ред. кол.: А. И. Неусыхин (отв. ред.), С. Д. Сказкин, А. И. Данилов и др. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 408 с. 27. Червонов С.Д. Испанский средневековый город / Ред.-сост.: О.В. Ауоров, Е.И. Щербакова. М.: [б.и.], 2005 415 с. (Отпеч. в ИПП «Гриф и К», Тула, ул. Октябрьская, 81а). 28. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма / Отв. ред. А. А. Сванидзе; Ред. кол.: А.А. Сванидзе (ведущ. ред. тома), О.И. Варьяш, П.Ю. Уваров, А.П. Черных. М.: Наука, 1999. – 390 с. (РАН. Ин-т всеобщ. истории). 29. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2: Жизнь города и деятельность горожан / Отв. ред. А.А. Сванидзе; Ред. кол.: А.А. Сванидзе, О.И. Варьяш, П.Ю. Уваров (ведущ. ред. тома), А.П. Черных. М.: Наука, 1999. 343 с. (РАН. Ин-т всеобщ. истории). 30. Средневековый город. Приложение к ежегоднику «Средние века». Учеб. пособ. для препод. и студ. гум. вузов / Ред.: А. А. Сванидзе, П.Ю. Уваров, С.К. Цатурова. Вып. 1 / Сост. Е.Е. Бергер; Общ. ред. А.А. Сванидзе; Бригад. А. А. Майзлиш. М.: Ин-т всеобщ. ист. РАН, 2005. 295 с. (Запад. средневек. в письм. пам.). 31. Котельникова Л. А. Итальянское крестьянство и город в XI–XIV вв. (по материалам Средней и Северной Италии) / Отв. ред. С. Д. Сказкин. М.: Изд-во «Наука», 1967. 363 с. (АН СССР. Инт-т истории). 32. Репина Л.П. Сословие горожан и феодальное государство в Англии XIV века / Отв. ред. Е.В. Гутнова. М.: Изд-во «Наука», 1979. 221 с. (АН СССР. Инт-т всеобщ. ист.). 33. Социальная природа средневекового бюргерства XIII–XVII вв. Коллектив. моногр. / Ред. кол.: А. Н. Чистозвонов (отв.

ред.), Л. А. Котельникова, Ю. Р. Ульянов (отв. секр.); Бригад. Е. А. Игнатова. М.: Изд-во «Наука», 1979. 239 с. (АН СССР. Инт-т. всеобщ. ист.). 34. Грегоровиус Ф. История города Рима в Средние века (от V до XVI ст.) / Пер. с нем. М. Литвинова, В. Линде, В. Савина. М.: «Изд-во Альфа-Книга», 2008. 1280 с. (Полное издание в одном томе). 35. Мак'явелли Н. Флорентийські хроніки; Державець / Пер. з іт. А. Перепада. К.: Основи, 1998. 492 с.

References

1. Shama O. Deyaki aspekty stanovlennya i rozvytku seredn'ovichnoyi feodal'noyi derzhavnosti [Some aspects of the formation and development of medieval feudal statehood]. Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Is. 20. – Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017. Pp. 44–62.
2. Shama O. «Ideal'na» derzhava Platona yak «vykhovnyi zaklad» dlya pidgotovky do «nebesnogo blazhenstva» [«Ideal» state of Plato as a «educational institution» for preparing for «heavenly bliss»]. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History / Com. Ed. prof. I.S. Zulyak. – Ternopil: Printed TNPU them. V. Gnatyuk, 2016. Vp.1, Ch.4. Pp. 133–143.
3. Shama O. «Organichna derzhava» Aristotelya yak kintseva meta rozvytku antychnogo suspil'stva [«Organic state» of Aristotle as the ultimate goal of the development of the ancient society]. Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. Is. 17. Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2016. Pp. 44–62.
4. Shama O. Poglyadi na derzhavu v epokhu Pizn'oyi Antychnosti: vid negatsiyi Plotina do «dvokh gradiv» Avgustyna [Views on the state in the era of Late Antiquity: from Negative Plotinus to «two hailstones» Augustine]. Ukraine–Europe–World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. Is. 19. Ternopil: Publishing House of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, 2017. Pp. 55–70.
5. Pirenn A. Srednevekovye goroda i vozrozhdenie tovgovli [Medieval cities and the revival of trade] / Per. s angl. i predisl. S.I. Arkhangel'skogo. Gor'kii: Izd. Gor'kovskogo ped. in-ta, 1941. 125 p.
6. Toinbi A.Dzh. Postizhenie istorii [Study of history] / per.s angl. E.D. Zharkova / Vstup. st. V.I. Ukolova; Nauch. kom. D.E. Kharitonovich; Red.-sost. N.I. Kolyshkina. M.: Airis-press, 2010. 640 p. (B-ka ist. i kul't.).
7. Belov G. fon. Gorodskoi stroi i gorodskaya zhizn' srednevekovoi Germanii [The urban structure and urban life of medieval Germany] / S pril. st. togo zhe avt.: O teoriyakh khozyaistvennogo razvitiya narodov voobshche i o gorodskom khozyaistve nemetskogo srednevekov'ya v osobennosti. Kritika votchinnoi teorii. Istoricheskoe mesto raboty na zakaz [On the theories of the economic development of peoples in general and on the urban economy of the German Middle Ages in particular. Criticism of patrimonial theory. Historical place of work to order] / Per. s nem. D. Petrushevskoi / Pod red., s predisl. i s vstup. st. D. Petrushevskogo [«Vozniknovenie gorodskogo stroya srednikh vekov»]. M.: M. i S. Sabashnikovy, 1912. 68+224 p.
8. Zombart V. Sovremenniy kapitalizm. T.1. Vvedenie. Dokapitalisticheskoe khozyaistvo. Istoricheskie osnovy sovremennogo kapitalizma [Modern capitalism. Vol.1. Introduction. Pre-capitalist economy. The historical basis of modern capitalism] / Per.s nem. St. Vol'skii; Predisl. M. Zorkii. M.-L.: Gos. izd-vo, 1931. 509 p.
9. Maurer G.L. Vvedenie v istoriyu obshchinnogo, podvornogo, sel'skogo i gorodskogo ustroystva i obshchestvennoi vlasti [Introduction to the history of the community, household, rural and urban structure and public authority] / Per. s nem. V.F. Korsha. M.: K.T. Soldatenkov, 1880. 358 p.
10. T'erri O. Ischeznovenie antichnogo rabstva (Smeshenie ras) [The disappearance of ancient slavery (mixing races)] / per. s fr. SPb.: [b.i.], 1912. 505 p.
11. Brakton G. Traktat «O zakonakh i obyachayakh Anglii» («De legibus et consuetudinibus Angliae») [A Treatise on the Laws and Customs of England. («De legibus et consuetudinibus Angliae»)] / Per. E.V. Gutnovoi // Khrestomatiya pamyatnikov feodal'nogo gosudarstva i prava stran Evropy. Gosudarstvo drevnikh frankov, Anglo-Saksonskoe gosudarstvo, Angliya, Germaniya, Ispaniya, Italiya, Frantsiya, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Pol'sha, Rumyniya, Chekhiya, Yugoslaviya / Pod red. V.I. Koretskogo. M.: Izd-vo yuri-dich. l-ry, 1961. 950 p. // Vostochnaya literatura. Srednevekovye istoricheskie istochniki Vostoka i Zapada. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XIII/Bracton/De_legibus/text.phtml?id=4793.
12. Bruni L.A. O Florentiiskom gosudarstve [About the Florentine State] / Per. I.Ya. El'fond // Sochineniya ital'yanskikh gumanistov epokhi Vozrozhdeniya (XV vek) / Sost., obshch. red., vstup. st. i komment. L.M. Braginoi. M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1985. P. 67–71.
13. Dzhafferson T. Zametki o shtate Virginiya [Notes on the State of Virginia] // Dzhafferson T. Avtobiografiya. Zametki o shtate Virginiya / Per. V.M. Bol'shakova s uchast. V.N. Pleshkova; Sost. i obshch. red. A.A. Fursenko; Komment. i ukaz. V.N. Pleshkova. Leningrad: «Nauka», Leningr. Otd-e, 1990. P. 99–254.
14. Khrestomatiya po istorii srednikh vekov: Posobie dlya prepodavatelei sred. shkoly v 3-kh tt. [A Reader on the History of the Middle Ages: A Handbook for Teachers of the Media. school in 3 vols] / Pod red. N.P. Gratsianskogo i S.D. Skazkina; Vstup. st. M.A. Zinov'eva. 2-e izd. M.: Gos. ucheb.-ped. iz-vo Min. Prosv. RSFSR (Uchpedgiz), 1949–1950. T.1. M., 1949. 404 p.
15. Veber M. Agrarnaya istoriya Drevnego mira [Agrarian History of the Ancient World] / Per. s nem. E.S. Petrushevskogo / Pod red. D.M. Petrushevskogo. M.: Izd-vo M. i S. Sabashnikovykh, 1923. 436 p.
16. Burkgardt Ya. Kul'tura Italii v epokhu Vozrozhdeniya [Culture of Italy in the Renaissance] / Per. S. Brilianta s 8-go nem. izd., pererab. L. Geigerom. SPb: Tipo-lit. «Gerol'd» (M.V. Pirozhkov), 1906. Vol.2. XIV, 404 p.
17. Vindel'band V. Istoriya drevnei filosofii s prilozheniem Istorii filosofii srednikh vekov i epokhi Vozrozhdeniya [The history of ancient philosophy with the application of the History of Philosophy of the Middle Ages and the Renaissance] / Pod red. prof. A.I. Vvedenskogo, per. [s nem.] slushatel'nits S.-Peterb. vysshikh zhenskikh kursov. 3-e izd. SPb.: Tip. I.N. Skorokhodova, 1902. XVI+404 p., s kart.
18. Pti-Dyutaii Sh. Feodal'naya monarkhiya vo Frantsii i v Anglii X–XIII vv. [The feudal monarchy in France and England in the 10th-13th centuries] / Per. s frants., sost. sinkhron. tabl. i imen.

ukaz. S.P. Moravskii. M.: Gos. sots.-ekonom. izd., 1938. 411 p. 19. Burkkhardt Ya. Kul'tura Italii v epokhu Vozrozhdeniya [Culture of Italy in the Renaissance] / Per. so 2-go nem. izd. SPb.: Tip. M-va putei soobshch. (A. Benke), 1876. II p. + 463 p. 20. Fyustel' de Kulanzh N.D. Istoriya obshchestvennogo stroya drevnei Frantsii. T.2. Germanskoe vtorzhenie i konets imperii [The history of the social structure of ancient France. Vol.2. The German invasion and the end of the empire]: per. s fr.; Per. pod red., vstup. sl. I.M. Grevs; Per. K. Zhyullian. SPb.: Tipogr. Al'tshulera, 1904. 717+XVIII p. (Nauchno-istoricheskaya biblioteka). 21. Gurevich A.Ya. Kul'tura i obshchestvo srednevekovoi Evropy glazami sovremennikov (Exempla XIII veka) [Culture and society of medieval Europe through the eyes of contemporaries (Exempla XIII century)]. M.: «Iskusstvo», 1989. 366 p. 22. Kheizinga I. Osen' Srednevekov'ya. Issledovanie form zhiznennogo uklada i form myshleniya v XIV i XV vekakh vo Frantsii i Niderlandakh [Autumn of the Middle Ages. Study of the forms of life and forms of thinking in the XIV and XV centuries in France and the Netherlands] / Per. D.V. Sil'vestrova; St. A.V. Mikhailova; Komment. D.E. Kharitonovicha; Otv. red. S.S. Averintsev. M.: Izd-vo «Nauka», 1988. 539 p. (Seriya «Pamyatniki istoricheskoi mysli»). 23. Lévi-Strauss C. Smutek tropikóv [Sorrows of the tropics] / Przel. A. Steinsberg. Warszawa: Pañst. Instytut Wydawniczy, 1960. 456 p. 24. Petrarka F. Kniga pisem o delakh povsednevnykh [The book of letters about everyday affairs] / Per. V. Bibikhina // Petrarka F. Lirika. Avtobiograficheskaya proza / Per. s ital. i lat.; Sost. i predisl. N. Tomashevskogo; Primech. N. Tomashevskogo i B. Bibikhina. M.: Izd-vo «Pravda», 1989. P. 220–303. 25. Istoriya zarubezhnoi literatury. Srednie veka i Vozrozhdenie: Ucheb. dlya filol. spets. vuzov [History of foreign literature. Middle Ages and the Renaissance: Proc. for philol. specialist. Universities] / M.P. Alekseev, V.M. Zhirmunskii, S.S. Mokul'skii, A.A. Smirmov; Predisl. N.A. Zhirmunskii i Z.I. Plavskina. 4-e izd., ispr. i dop. M.: Izd-vo «Vysshaya shkola», 1987. 415 p. 26. Gratsianskii N.P. Iz sotsial'no-ekonomicheskoi istorii zapadnoevropeiskogo srednevekov'ya. Sb. statei [From the socio-economic history of the Western European Middle Ages. Sat. articles] / Red. kol.: A.I. Neusykhin (otv. red.), S.D. Skazkin, A.I. Danilov i dr. M.: Izd-vo AN SSSR, 1960. 408 p. 27. Chervonov S.D. Ispanskii srednevekovyi gorod [Spanish medieval city] / Red.-sost.: O.V. Aurov, E.I. Shcherbakova. M.: [b.i.], 2005 415 p. (Otpech. v IPP «Grif i K», Tula, ul. Oktyabr'skaya, 81a). 28. Gorod v srednevekovoi tsivilizatsii Zapadnoi Evropy. T.1. Fenomen srednevekovogo urbanizma [The city in the medieval civilization of Western Europe. Vol.1. The phenomenon of medieval urbanism] / Otv. red. A.A. Svanidze; Red. kol.: A.A. Svanidze (vedushch. red. toma), O.I. Var'yash, P.Yu. Uvarov, A.P. Chernykh. M.: Nauka, 1999. 390 p. (RAN. In-t vseobshch. istorii). 29. Gorod v srednevekovoi tsivilizatsii Zapadnoi Evropy. T.2: Zhizn' goroda i deyatel'nost' gorozhan [The city in the medieval civilization of Western Europe. Vol.2: City Life and City Activities] / Otv. red. A.A. Svanidze; Red. kol.: A.A. Svanidze, O.I. Var'yash, P.Yu. Uvarov (vedushch. red. toma), A.P. Chernykh. M.: Nauka, 1999. 343 p. (RAN. In-t vseobshch. istorii). 30. Srednevekovyi gorod. Prilozhenie k ezhegodniku «Srednie veka». Ucheb. posob. dlya prepod. i stud. gum. Vuzov [Medieval city. Supplement to the yearbook «Middle Ages». Textbook. Help. for teachers. and stud. gum. Universities] / Red.: A.A. Svanidze, P.Yu. Uvarov, S.K. Tsaturova. Vyp. 1 / Sost. E.E. Berger; Obshch. red. A.A. Svanidze; Brigad. A.A. Maizlish. M.: In-t vseobshch. ist. RAN, 2005. 295 p. (Zapad. srednevek. v pis'm. pam.). 31. Kotel'nikova L.A. Ital'yanskoe krest'yanstvo i gorod v XI–XIV vv. (po materialam Srednei i Severnoi Italii) [The Italian peasantry and the city in the XI–XIV centuries. (according to the materials of Middle and Northern Italy)] / Otv. red. S.D. Skazkin. M.: Izd-vo «Nauka», 1967. 363 p. (AN SSSR. Int-t istorii). 32. Repina L.P. Soslovie gorozhan i feodal'noe gosudarstvo v Anglii XIV veka [The estate of the townspeople and the feudal state in England of the fourteenth century] / Otv. red. E.V. Gutnova. M.: Izd-vo «Nauka», 1979. 221 p. (AN SSSR. Int-t vseobshch. ist.). 33. Sotsial'naya priroda srednevekovogo byurgerstva XIII–XVII vv. Kollektiv. monogr. [The social nature of medieval burghers of the 13th–17th centuries] / Red. kol.: A.N. Chistozvonov (otv. red.), L.A. Kotel'nikova, Yu.R. Ul'yanov (otv. sekr.); Brigad. E.A. Ignatova. M.: Izd-vo «Nauka», 1979. 239 p. (AN SSSR. Int-t vseobshch. ist.). 34. Gregorovius F. Istoriya goroda Rima v Srednie veka (ot V do XVI st.) [The history of the city of Rome in the Middle Ages (from V to XVI century)] / Per. s nem. M. Litvinova, V. Linde, V. Savina. M.: «Izd-vo Al'fa-Kniga», 2008. 1280 p. (Polnoe izdanie v odnom tome). 35. Mak'yavelli N. Florentiis'ki khroniki; Derzhavets' [Florentine Chronicles; Sovereign] / Per. z it. A. Perepadya. K.: Osnovi, 1998. 492 p. 36. Nitsche F. Antikhrystianin [Anti-Christian] / F. Nitsche; Per. s nem. A.V. Mikhaylova // Sumerki bogov / Sost. i obshch. red. A.A. Yakovleva: Perevod. M.: Politizdat, 1990. 398 p. (B-ka ateist. lit.). P. 17–93.

Olexander Shama, Tatiana Shama

MEDIEVAL CITY AND THE BEGINNING OF THE PROCESS DESACRALIZATION OF THE STATE

The church and secular authority of the Developed Middle Ages (XI–XIII centuries) thought the state included in the system of the Christian Universum, so it was called on the earth to create «the image of the city of heaven». To do this, it was necessary to promote the virtuous life of the subjects and remove obstacles on their way to «heavenly bliss». However, in the medieval city, due to the coincidence of a number of socio-cultural circumstances and the formation of a Renaissance culture, a departure from the traditional Christian worldview took place, which had a very serious impact on understanding the essence and purpose of the state.

Key words: medieval city, theocracy, polity, «good pastor», paganism, Renaissance, desacralization.